

РОЗДІЛ VI ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

*В.С. Шандра
(м. Київ)*

ЧИНОВНИК З ОСОБЛИВИХ ДОРУЧЕНЬ ПРИ КИЇВСЬКОМУ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРОВІ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ

Бюрократичний апарат формується протягом значного історичного періоду, проходячи найзагальніші суперечливі фази розвитку: від обслуговування станів до служіння абсолютному монархові, відданість якому з часом буде уособлювати службу державі. Завершується цей каскад переходом бюрократії на службу суспільству. Внаслідок такого, досить довгого шляху, апарат управління розростається до окремого соціального прошарку, набуває специфічних рис, ознак та властивостей, зростає чисельно, якісно змінюється його внутрішня структура, видозмінюються напрямки діяльності. Загальні повноваження, як і повноваження окремих посадовців окреслюються, спрямовуються й контролюються відповідними законодавчими актами, створюючи раціонально організовану державну структуру.

Серед широкого бюрократичного загалу Російської імперії виділяються чиновники з особливих доручень, які займали в державній структурі особливе місце. У схваленому Миколою I висновку Державної ради 1835 р. відмічалось, що вони повинні з'ясувати питання, які не вписувалися в коло діяльності звичайних штатних чинів. Їх обов'язки полягали у виконанні таємних розпоряджень верховної влади, серед яких зокрема розслідування на місцях, перевірка наслідків вжитих заходів, а також сприяння їхньому впровадженню вразі труднощів, нездоланих для місцевої влади. Як правило, трудність виникала тоді, коли проблема зачіпала різні відомства. Саме через це, вважалося, що повноваження цих службовців важливіші, якщо їх порівнювати з обов'язками начальників експедицій, а чи відділень центральних і місцевих державних органів. Критерієм для призначення на цю посаду служила повна довіра до них влади, яку чиновники отримували внаслідок результативності виконання завдань на попередньому місці служби¹. А вже наступного року з властивим Миколі I догматичним характером завершувати справи чітко було виписано, що число чиновників з особливих доручень визначалося так: при міністрі – 15 осіб, при начальника департаментів – 5, при генерал-губернаторах і військових губернаторах – згідно із штатним розписом. Вразі потреби збільшити їхнє число, то воно узгоджується з міністром внутрішніх справ².

Значимість цих чиновників особливо була відчутною на іноетнічних територіях Російської імперії, де соціально-політичні процеси інтегрування вимагали від верховної влади посиленого контролю і спрямування та де принципи формування бюрократичного апарату відрізнялися від внутрішніх російських губерній. Безперечно, що це мало безпосереднє відношення й до південно-західного регіону імперії – Правобережної України, яка все «довге XIX століття» перебувала в статусі генерал-губернаторства з властивими для нього загостреними відносинами між російською владою і польською елітою, та де імперія, виправдовуючи власні репресивні заходи, намагалася використати єдиновірне селянство, зарахувавши його до руської нації.

Соціологічний образ чиновника з особливих доручень при київському генерал-губернаторові з'ясувався за допомогою формулярних списків (близько 170) й

інших діловодних документів, якими супроводжувалася діяльність цієї категорії службовців від часу заснування генерал-губернаторства (1832 р.) до його ліквідації (1914 р.). Їх співставлення із законодавчими актами й відомостями, які зустрічаються у щоденниках та мемуарах, дозволило виявити деякі характерні риси цієї посади в чиновницькій ієрархії Російської імперії.

Чисельність чиновників особливих доручень не можна з'ясувати, вдаючись лише до вивчення штатного розпису генерал-губернаторської канцелярії. Адже там названі лише штатні посади. Насправді, генерал-губернатори мали можливість, переконуючи імператора й уряд, формувати команду чиновників з особливих доручень такої чисельності, котру вони вважали потрібною для виконання чергових імперських завдань. Та й в Петербурзі згоджувалися, що їх число не може бути однаковим для всіх відомств, а має визначатися їхньою властивістю. Як правило, чисельність цієї категорії чиновників зростала у період активних наступів на польську територію краю, зокрема, в часи правління Д.Г.Бібікова (1838–1852), О.П.Безака (1865–1869) і О.П.Ігнат'єва (1889–1897)³. Генерал-губернатори мали право призначати цих чиновників понад штат, а уряд постійно корегував їхню чисельність. Запровадження правил про призначення відсоткової надбавки жалування (від 20 до 50 %) службовцям православного й протестантського віросповідання, які цілеспрямовано закликалися на службу у західні губернії імперії 1869 р.⁴, сприяло появі цілого корпусу відряджених до генерал-губернатора чиновників Міністерства внутрішніх справ. Саме тому головний начальник краю на відміну від інших, губернського рівня сановників, не скаржився на брак службовців для виконання інтеграційних завдань, а скоріше, навпаки, в умовах конкуренції мав вибір і призначав чиновниками особливих доручень професійних та досвідчених співробітників.

Загальна чисельність чиновників з особливих доручень за час існування генерал-губернаторства (близько 200 осіб) свідчить про нетривале їхнє перебування на цій посаді (хоча були й винятки), що пояснюється кількома причинами. Ця посада розцінювалась як етап кар'єрного зростання, своєрідний старт для заняття більш вагомих посад у губернській системі влади, чому сприяло і постійне, особливо на перших етапах, обмеження чисельності, а то й повне усунення службовців польського походження. Можливість чиновнику з особливих доручень отримати стабільне місце служби, часто з набуттям земельного наділу або навіть отримання його як нагороду, не тільки віталася генерал-губернаторами. Більше того, вони сприяли цьому, вважаючи її одним із надійних засобів русифікації краю. Генерал-губернатори, переконуючись в особистих і фахових якостях цих службовців, схвалювали їх на ті посади, обіймаючи які вони могли принести найбільше користі, зміцнюючи у такий спосіб російську державність. Вчорашні чиновники з особливих доручень ставали губернаторами, головами судових палат та палат державних маєтностей, прокурорами, городничими, а з 1860-х рр. – мировими посередниками, головами мирових з'їздів, повітовими предводителями дворянства, службовцями фінансового відомства, головами чиншових присутствій, внаслідок чого розмір їх жалування суттєво збільшувався, як і зростала можливість набути землю в приватну власність. Саме ці чиновники призначалися на виборні дворянські посади, оскільки виборне право у Київському генерал-губернаторстві постійно обмежувалося аж до практичної його ліквідації. Приваблювала ця посада й тим, що її обіймання сприяло отриманню «поза правилами»⁵, без затягування терміну вислуги чергового чину та спадкового дворянства. Варто враховувати, хоча і нечисленний, однак суттєвий склад «добровільних» чиновників з особливих доручень, для яких ця посада давала можливість реалізувати свої ідейні переконання (Ю.Ф.Самарін, І.Я.Рудченко, П.А.Косач, М.А.Добрянський, В.М.Юзефович й ін.). Цифровий матеріал щодо цих службовців, представлений у наведеній таблиці, дозволяє стверджувати незначний чисельний склад останніх,

який компенсувався їх аналітичними особливостями стосовно виконуваних професійних обов'язків.

Число чиновників з особливих доручень	1832	1844	1856–1866	1869	1879	1894	1914
штатні	2	4	7–10	10	11	11	6
позаштатні		13	7		3	3	3
відраджені з МВС				2	18 ⁶	11	4

Категоріальні ознаки чиновників з особливих доручень відрізнялися такими характеристиками, як штатні та позаштатні (без отримання жалування), причому чисельність останніх перевищувала число перших. І ті, і ті перебували в безпосередньому підпорядкуванні генерал–губернатора, і залежно від терміну й досвіду служби поділялися на старших та молодших. Окрему категорію становили чиновники з особливих доручень, чисельність яких у зв'язку з військовим характером владних повноважень начальника краю й з огляду на виключні ситуації збільшувалася в період і після Січневого повстання 1863 р. (до 4 осіб). Серед них виділялися ті, які отримували назву чиновників із справ особливо важливих або таємних доручень. Перехід позаштатних службовців до штату визначався вакансіями та особистим вибором генерал–губернатора.

Майнове становище. Порівняно з іншими посада чиновника з особливих доручень була найбільш оплачуваною і забезпечуваною. Зустрівшись із корупцією, що її найвиразніше продемонстрував шурин Д.Г.Бібікова – М.Е.Писарев, уряд змушений був для її нейтралізації суттєво збільшити йому жалування. Цей службовець, пройшовши всі найважливіші щаблі служби в генерал–губернаторській канцелярії, зосередив у своїх руках призначення на поліцейські посади. Як чиновник з особливих доручень, М.Е.Писарев очолював слідчу комісію і, перебільшуючи участь у змовах юних польських патріотів, отримував від батьків останніх невеликі хабарі, щоб справи їхніх дітей не були передані до суду, не зважаючи навіть на те, що кожне поліцейське місце «коштувало чимало». Навіть свій кабінет, не приховуючи, він прикрашав фамільними срібними блюдами, вазами і келихами, які ще недавно належали правобережній шляхті⁷.

Виплачувалося жалування не тільки в розмірі штатної посади, а й з доплатою, що надходила з рахунку спеціально відведеної суми з фонду відсоткового збору накладеної на польські маєтки контрибуції. Чиновники у селянських справах повністю фінансувалися з цього фонду, їх щорічне жалування становило 3 тис. руб.⁸ Для стимулювання переїзду на службу чиновників російського походження «найздібніших і некорисливих», за визначенням О.П.Безака, їх забезпечували підйомними та подорожними грошима. Чиновник з особливих доручень VII класу отримував 1 120 руб. ср., з яких лише 420 руб. становило жалування, решта виплачувалась як додаткові 50% із польських поміщицьких маєтків. О.П.Валуєв вважав, що чиновники Київського генерал–губернаторства володіють більшими коштами, аніж службовці інших генерал–губернаторств⁹. Тож, забезпечуючи матеріально чиновників з особливих доручень, уряд сподівався, що в такий спосіб він захиститься від корупції, випробування якою російський чиновник у середовищі польського панства не витримував. При з'ясуванні матеріального становища чиновника з особливих доручень неможливо відкидати хабарів, хоча врахувати їх розміри досить проблематично із–за

відсутності більш–менш точних відомостей. Залишається скористатися характеристикою О.Ф.Кістяківського, яку він дав чиновнику з особливих доручень Андрєєву, котрий прибув з Петербурга відстоювати інтереси київських цукрозаводчиків. Він був названий «образцом русского чиновника, продающего интересы того государства, у которого состоит на службе»¹⁰.

Умови служби. Посаду чиновника з особливих доручень обіймали службовці IX–IV класів “Табеля про ранги”: від титулярного радника до дійсного статського радника, а корективи вносилися “Статутом про цивільну службу” й “Положенням про особливі переваги цивільної служби у віддалених місцевостях, а також у західних губерніях і Царстві Польському” (1886 р.). Для попередження корупції чиновниками з особливих доручень родичів генерал–губернатора, а для певності й однофамільців останнього призначати не дозволялося¹¹. На відміну від інших ці чиновники, виконуючи доручення начальника краю, постійно перебували в роз’їздах. Організація їхньої служби вимагала ведення шляхового журналу, куди вони заносили свої враження та пропозиції. Видане їм посвідчення від генерал–губернатора було гарантією виконання місцевою владою розпоряджень цих службовців, а також дозволяло вимагати забезпечення поштовими кінями й квартирами. Було визнано, що через таємні доручення, як правило, цим чиновникам не варто користуватися постійними дворами¹².

Освітній рівень чиновника з особливих доручень виділявся від інших службовців губерньського рівня. Вони належали до найосвіченішої категорії чиновників, половина з яких мала вищу, інша – середню освіту. Палітра закінчених ними навчальних закладів, причому в обов’язковому порядку вітчизняних – університети, ліцеї, кадетські та пажезькі корпуси, духовні семінарії, гімназії, повітові й реальні училища – переконує, що характер освіти не мав переваг при призначенні на дану посаду. Скоріше за все, перевага віддавалася тим із них, які мали не лише достатній рівень освіти та досвід. Враховувався також характер попередньої служби. Хоча вже на 1880–ті рр. помітніше стає призначення чиновників з юридичною університетською освітою. За відсутністю в Росії навчальних закладів, у яких готувалися б адміністратори, чиновники з особливих доручень, як і службовці інших категорій, набували кваліфікацію під час служби, зокрема й в інших генерал–губернаторствах. Як правило, чиновники при генерал–губернаторах виділялися компетентністю, здібностями до аналізування, продукування нових ідей, спеціалізацією функцій, що дозволяло навіть при невеликому числі останніх, реалізовувати поставлені перед ними завдання. Стійкою була спеціалізація по таких суттєвих напрямках діяльності, як управління селянами та єврейським населенням краю, контроль за рухом землі й формами землеволодіння. До цієї категорії слід віднести і службовців, які спеціалізувалися по уніатському віросповіданню.

Соціоетнічний склад. Чиновники особливих доручень являли собою монолітну команду, в якій переважали спадкові дворяни. Із непривілейованих станів та різночинців вступили на цю посаду лише 13 осіб: 4 з обер–офіцерів, 5 – духовного звання, 2 – міщан і по одній особі з купців та солдатських дітей. Деякі з них отримували спадкове дворянство за чином й орденом¹³. Призначувані імператором генерал–губернатори часто приїздили до Києва зі столиці або з імперських окраїн, тому намагалися бачити на посадах чиновників з особливих доручень вихідців із місцевого дворянства, які добре знали регіональну специфіку, мали досвід локального врядування. Перші генерал–губернатори не відкидали порозуміння з польською елітою, запрошували службовців польського походження, впливових і багатих (які перебували на власному утриманні), лояльність котрих до російського монарха не викликала сумніву.

Впадає в око військово– минуле багатьох чиновників з особливих доручень, тих,

які брали участь у придушенні Листопадового повстання 1830 р. Йдучи за настановами Катерини II, перевага все ж віддавалася місцевим службовцям–практикам православного віросповідання з російських, білоруських та малоросійських губерній. Д.Г.Бібіков відмовився брати на табельні класні посади поляків. Для налагодження митниць, проведення інвентарної реформи 1847 р. прибували чиновники з юридичною освітою з департаменту зовнішньої торгівлі, з місця попередньої служби цього генерал-губернатора, а також досвідчені службовці міністерства внутрішніх справ і військового.

Жорстка кадрова політика Д.Г.Бібікова не була продовжена його наступником І. І Васильчиковим, який вважав, що повністю замінити чиновників польського походження російськими навряд чи вдасться. Однак переваги служби в західному краї, зокрема й можливість набути власну маєтність, виявилися тими стимулюючими факторами, які зумовили перехід туди лівобережних дворян–чиновників. Отримавши юридичну освіту у Харківському університеті та недавно заснованому Київському, вони з охотою йшли на службу в правобережні губернії по сусідству з їхніми маєтками. Їх професійний рівень, політична лояльність були насамперед використані для успішного проведення аграрної реформи 1861 р., яка набула антипольського спрямування. Вони надовго зайняли посади чиновників з особливих доручень у селянських справах (І.Я.Рудченко, П.А.Косач, Б.Ф.Григоренко). Один із них, І.Я.Рудченко, – писав в автобіографії: “Время мое было поглощено служебною деятельностью, неразрывно связанною с судьбами того народа, которому я отдавал все свои полезные труды в юные годы в иной области – этнографии... Здесь оканчиваются мои неофициальные труды по этнографии и начинаются официальные”¹⁴. Іншими словами, його українофільські переконання не стали перепоною під час виконання службових обов’язків. Від 1860–х рр. посади чиновників з особливих доручень поділяли між собою службовці лівобережних і великоросійських губерній: перші по відношенню до других становили 15 %¹⁵.

Коло повноважень чиновника з особливих доручень з’ясувати не просто. Адже законодавством заборонялося розписувати виконувані ними таємні доручення. Вони не заносилися до формулярного списку, а у приписах генерал–губернатори об’єктувалися такими формулюваннями, як: №...отправиться в разные места для собирания известных Вам сведений...»¹⁶. Обов’язки цих службовців не були строго розписані й визначалися кожним генерал–губернатором, виходячи із завдань імперського освоєння регіону. Бібіковський стиль управління – енергійність, наступальність на польськість краю – впливав переважно на виконавчий характер їхньої служби, однак вона не була позбавлена ініціативи та розторопності, особливо у тих випадках, коли їм дозволялося арештовувати польських емісарів, давати розпорядження місцевим чиновникам, згідно з отриманими вказівками генерал–губернатора.

При всій різноманітності службових функцій, що їх виконували чиновники з особливих доручень, на перше місце варто виділити збір та надання генерал–губернатору інформації, яка б адекватно відображала соціальні процеси, й котру б він міг використати для послідовної інтеграції регіону в імперський простір. Оскільки влада не могла покласти на солідну статистику щодо господарства і демографії у краї, то саме чиновники з особливих доручень забезпечували генерал–губернатора соціальною, господарською та демографічною інформацією, якої він потребував для прийняття того, чи того рішення. Не в останню чергу йшлося й про наслідки тих заходів, до котрих вдавалась влада. Грандіозні соціальні зміни, з надзвичайними методами їх регулювання, які супроводжувалися поліцейськими заходами, найперше цікавили генерал–губернатора. Серед них зокрема реакція населення на закриття Кременецького ліцею, настрої правобережних поміщиків у ставленні до влади, виконання службових обов’язків чиновниками польського походження з обов’язковою

увагою на таких фактах як «Летісна дружба з ними»¹⁷, чіткість функціонування прикордонних митниць. Один з них, С.Бечко–Друзін, вів 1847 р. спостереження за матір'ю Юліана Словацького, вдовою Соломією Беккю¹⁸. Оскільки, виконання доручень генерал–губернатора вимагало постійних роз'їздів, то їм зауважено, вже як побічне завдання, звертати увагу і вимагати від поліцмейстерів заміни будь–яких вивісок польською мовою¹⁹.

Посада чиновника з особливих доручень стала такою, що з її допомогою здійснювався контроль за місцевим бюрократичним апаратом. Адже об'єктом найприсильнішої перевірки були діяльність поліції, створення розсильних команд при земських судах та станах. Різновидом інформаційного забезпечення були також постійні ревізії діяльності службовців державних установ – губернських правлінь, в'язниць, запасних хлібних магазинів, лікарень, пореформених міських управ і т. п.²⁰. Чиновники з особливих доручень здійснювали формальні слідства по скаргах, у тому числі й анонімних, що торкалися порушення законності прав власності селянами, поміщиками, євреями і місцевими службовцями, зокрема, земельних суперечок і претензій. Чиновники в селянських справах постійно займалися ревізуванням діяльності мирових селянських інституцій, у тому числі досить багато уваги приділяли відділенням губернських у селянських справах присутствій, кандидатам на посади й самим мировим посередникам.

З політизацією села внаслідок подій 1905–1907 рр. розслідувати селянські скарги було все важче й важче. Селянами почали маніпулювати не лише влада, як було раніше, а й поміщики, священники, волосні старшини, місцеві діячі «Союзу руського народу»²¹.

Наступним щаблем у кар'єрі чиновників з особливих доручень було виконання доручень генерал–губернатора, пов'язаних з очолюванням і членством у різноманітних тимчасових комісіях та комітетах і найперше, слідчої комісії в політичних справах. (М.Е.Писарєв, М.О.Андрієвський, А.В.Гудим–Левкович, П.А.андр), господарських для перевірки опікунського управління (М.П.Гессе), статистичного комітету (А.С.Сербинович), губернських інвентарних, будівельних та комітетів виборах до Державної думи й т. д. Про одну з комісій, яку очолював чиновник з особливих доручень М.О.Андрієвський, детально описав у своїх спогадах В.Б.Антонович, бо саме вона розглядала справу про етнографічні експедиції студентів Київського університету²².

Характерною рисою для посади чиновника з особливих доручень було виконання обов'язків державних посадових осіб через відсутність на місцях службовців російського походження. Вони призначалися членами приказів громадської опіки і, що особливо важливо, присяжними засідателями до окружних судів для того, щоб підтримати позови генерал–губернатора до польських поміщиків у незаконності кріпосних актів на володільні землі, а також щодо орендних договорів²³. О.І.Мердер – чиновник з особливих доручень V класу, камергер двору його імператорської величності – виконував 1908 р. обов'язки луцького предводителя дворянства, оскільки цю посаду могли обіймати лише службовці російського походження²⁴. Чиновники з особливих доручень стали непримінними членами всіх губернських у земських і селянських справах комісій.

Серед обов'язків чиновника з особливих доручень найважливішим було, звичайно, напрацювання ідей практичної реалізації урядового курсу на деполонізацію краю. Той же М.О.Андрієвський став першим помічником у І.І.Васильчикова, коли відбувалася реформа місцевого управління 1861 р. Справи городових магістратів (Бердичева, Василькова, Радомишля, Сквири, Звенигородки, Чигирина, Черкас, Канева й Таращі) об'єднувалися із справами повітових судів, а справи міського благоустрою переходили у відання міських дум²⁵. Саме чиновники з особливих доручень вивчали

та готували для генерал–губернатора поглиблені історичні довідки, присвячені краю, особливо в тому разі, коли його соціально–господарський розвиток відрізнявся від корінних російських губерній. За доручення О.П.Безака освічений і чи не найбагатший чиновник особливих доручень О.Ф.Воронін (власник 5 тис. дес. землі у Волинській губернії) дослідив історію колонізації Річчю Посполитою правобережних земель, для того щоб з'ясувати специфіку появи приватновласницьких міст та запропонувати владі способи їх переведення у звичний для Російської імперії статус. Адміністративні здібності, освіченість, розум, а головне вміння застосовувати “деловые механизмы” привернули увагу до його постаті ще тоді, коли він служив правителем канцелярії подільського губернатора й особливо, коли став членом Тимчасової комісії при генерал–губернаторові, створеної 1863 р., щоб пришвидшити аграрну реформу в краї²⁶. На дослідження цього чиновника покладався й О.М.Дондуков–Корсаков, коли пропонував імператору власну концепцію застосування у Південно–Західному краї нового міського положення 1870 р.²⁷

Найяскравішою сторінкою у повноваженнях чиновників з особливих доручень стала діяльність тих із них, які належали до українофільського руху. Співпраця з ними російської влади у ході польського повстання обнадіявала та вселяла впевненість, що вони, враховуючи дискретність посади генерал–губернатора, зможуть вплинути на його політику в інтересах місцевого українського населення. Чиновник з особливих доручень І.Я.Рудченко (у 1881–1885 рр.) – поміркований громадівець – підготував для генерал–губернатора 13 записок–досліджень про особливості місцевого землеволодіння, основні аргументи яких отримали законодавче оформлення. Назва основних із них свідчить про сутність аграрної проблеми краю – “О земледелии в Юго–Западном крае”, “О сельских и местечковых чиншевиках”, “О вольных людях”, “О размежевании в связи с упразднением сервитутов в Юго–Западном крае”, “О праве пастбищного сервитута”, “О коштном межевании в Юго–Западном крае”, “Об иностранной колонизации” й ін. В одній із них пропонувалося владі, врешті–решт, зрозуміти, що настав час звернути увагу на місцеве населення – спільника боротьби уряду з польськими впливам²⁸. Його підтримував чиновник з селянських справ Б.Ф.Григоренко, який захищав історичне право “вільних людей” на володіння землею²⁹. Їхня соціальна позиція, українофільські настрої щодо проведення аграрної реформи в інтересах селян – носіїв та хранителів національної традиційної культури, а також пропозиції переглянути антиукраїнський Емський указ суттєво вплинули на позицію генерал–губернатора. Згідно з доповідною запискою І.Я.Рудченка “Виновато ли малорусское слово (по поводу 1876 г. воспрещавшего печатание по–малорусски книг)”, генерал–губернатор М.І.Чертков переконав уряд дещо обмежити чинність Емського указу відносно заборони друкувати літературу українською мовою³⁰.

Висновки:

1. Складність підпорядкування польської еліти російському монархові стала передумовою того, що посади чиновників з особливих доручень посідали найосвіченіші, досвідчені й кваліфіковані службовці, які набули статусу державних радників, перших помічників генерал–губернаторів, покликаних забезпечити політичне, ідейне і практичне інтегрування Правобережної України у складі Російської імперії.

2. За допомогою цієї посади вдалося в Правобережній Україні з притаманним для неї становим характером врядуванням, перейти на бюрократичну систему управління.

3. Відмова від формування бюрократичного апарату з польської шляхти зумовила залучення на цю посаду службовців російського походження, серед яких окреме місце посіли вихідці з лівобережних українських губерній³¹.

4. Квітесенцією діяльності чиновників з особливих доручень стала внаслідок зібрання, опрацювання та аналізування необхідної інформації підготовка проектів

для державних законів, за допомогою яких соціальні й господарські процеси Правобережної України вводилися в імперське правове поле.

5. Проведення урядом аграрної реформи з врахуванням інтересів місцевого селянства до певної міри створили таку ситуацію, що посади чиновників з особливих доручень у селянських справах посіли українофіли. Враховуючи дискретний характер посади генерал-губернатора вони намагалися спрямувати його політику в інтересах місцевого селянства і впливати на його позицію щодо обмеження дії заборонних актів на вживання української літературної мови.

6. Корпус чиновників з особливих доручень став ефективною структурою при київському генерал-губернаторові з властивою їй гнучкістю та мобільністю, можливістю адекватно реагувати на місцеві події й явища. Із створенням і використанням цієї своєрідної інституції Росія добивалась успіхів на шляху імперської уніфікації та стабілізації в одному з найнапруженіших її історичних регіонів.

Додаток
Відомості про чиновників з особливих доручень³²

Прізвище, ім'я, по батьку, рік	Перебування на посаді	Соціальне походження, віросповідання	Освіта, повна чи часткова	Результати діяльності, володіння
Сербияквич А. С. ст. рад., 51 р.	1833–1837	дворянин, православний	Німецький у–л Литовська казенна палата	1,5 тис. руб.; Пустомитівський клас (825 д.) Волинської губ. Будинки у Житомирі
Подошваквичи Н. Н. 57 р.	1833–1834	дворянин	Київська дух. академія, Волинська пракційна	1,5 тис. руб.; Месток у Новоградській губ. (7 д.), 1,5 дес. (1839 р.) поміщицького імператором.
Хаспеквичі Подошвак	1875			
Радупський П. штаб ротмістр, прац. 22 р.	1838–1839	дворянин, рим.-католик	довільна, військова служба	на власному утриманні. Месток у Київській губ. (1600 д.)
Ігнатович Н. А., камергер, граф	1836–1838	дворянин, рим.-католик		на власному утриманні. Месток у Волинській (1300 д.), Київській (820 д.), Київській (104 д.) губ.
Чернов Д. С. пол. рад., 30 р.	1836–1840	ігумен, православний	Месток у г. Сі- оні, канцелярія підпр. публ. губ.	Два будинки, декілька дворів у Північній
Шибко С. А., пол. рад., 38 р.	1836–1839	дворянин православний	Канцелярія новорос. публ.-губ., військова служба	володінням з двох цинкових розливом. Месток на має.
Лавров Д. С., пол. рад., камер-конверт. 35 р.	1838–1844		пансіон Моск. у- на, дворян. земл. торгівля	розумний маєток у Тверській губ. (1 тис. д.)
Киселов Ф. Ф., пол. рад., 31 р.	1838–1840	дворянин, православний	Рим.-католик, Канцелярія Міністерств	маєток на має.
Словос Е. І., лейтенант флоту, ротмістр, 27 р.	1838–1840	дворянин православний	Морський клас. корпуса артилерії канцелярія казначей- ського публ.-губ.	маєток на має.
Андрійкович А. П. пол. рад.	1838		Департамент зовнішньої торгівлі	на власному утриманні

Сперанський, тип. рад.	1839, 1849	ч. о. д. Міністерства фінансів для попередження контрабанди		
Писарев М. Е. літс. стат. рад., майстер	1839– 1844	привокзальний	пенсія в Моск. у– ту, міністерств військового тен– губ.	
Гил, дебрагг фон, майор	1839– 1840			
Крамшвійн І. В., шлях.-кап., над. рад., 57 р.	1839– 1845	лютерантин	кадетський корпус, Київ. ст. політехністер	мастків не має
Чернявський А. А., над. рад., 36 р.	1840– 1845	дворянин, православний	Херсонський гімназія, Мін-во посланій	місток в Одеському пов. (12 д.)
Гайворонський Н. Е.	1840– 1856			
Андрєєвський М. О., кол. рад., стат. рад. (1860), 34 р.	1841– 1873	спад. дворянство набув за чинком в орденном привокзалі	Медико-хірургічне навч. у-ще, Лейпциг своїй суці	мастків не має
Афанасьєв І. Г., підполковник	1842– 1857			
Політовський В. Г., над. рад.	1843– 1846	дворянин Псковс. губ., православний	Царськосільське	мастків не має
Помєєв Я. А., майор	1843– 1846			
Россет К. О.	1843			
Любовинський А. К., мича, майор	1844 1850			
Покришинський Н. Иван. рад., 32 р.	1844	каблер-орфіцерів, стат. дворянство набув за чинком в орденном привокзалі	У–т св. Володимира, Вінницького привокзалінія	мастків не має
Зеліщев А. П.	1844– 1845	дворянин, православний	Харківсь. у–т, стат.-фізич. ф–т	мастків не має
Неуман Ф. Д., підполковник	1844– 1846			
Добринський М. П., над. рад.	1845	дворянин, православний	військова служба	родовий маєток (111 д.)

Бело-Дружин С. К., тип. рад.	1846– 1848	зобр-офіцерів, православний	Поліський дроз- вний канцелярій, провінція-казначей рб Подільськ. губ.	місток (135 д.)
Панюкський П. А., стат. рад., 48 р.	1847– 1849	зadolовництва, православний	СІ Кіровоград-н, департамент зовнішньої торгівлі	містків не має
Юзефович В. М., майор	1847 1864	православний	У т. м. Володимир, іст- фац. ф-т	
Савицький В. Н., квал. серж.	1847 1850	спиритний дворник, православний	підполковник Петербургу, у т., Київська класична лицей	містків не має
Соболевський	1848– 1852	ч.о.д. МВС		
Бремський С. П., Міщери	1848 1859 1848, 1856	роскошницький, православний		місток у Київському пов. (187 д.), Будинок у Києві.
Витковський М. П., квал. рад.	1848– 1860			
Саварін Н. Н., квал. рад.	1848 1850	дворник, православний	Сенат, Тобольське губ. управління	місток у Саратовській губ. (12 д.)
Саварін Ю. Ф., квалдр-квалдр. квал. рад.	1849 1853	дворник, православний	Міністерство у-т, ч.о.п. при міністерстві внутрішніх справ	містків не має
Глебов П. П., квал. асс.	1850 1851	дворник, православний	У пс православства, губернський прокурор	родові містак в СІБ, і Орловській губ.
Котубей В. А., камер-квалдр. квал. ас.	1853 1856	дворник, православний	У пс православства; Сенат	містків не має
Дружин А. И., тип. рад.	1854			
Громов, майор	1854– 1856			
Кобелякський Н. А., квал. рад.	1855 1858	дворник, православний	СІБ у т., корид. ф-т; Сенат (Варшава)	родовий місток у Чернігівській губ. (131 д.)

Беланов Г. Е., квал. рад.	1855- 1857	гобер-офіцерський, православний	У-т св. Володимирів, Полтавська губ. привілей	містків немає
Севиданов П. Д., камер-конвер, квал. ас.	1855- 1857			
Прушин П. Я., квал. рад.	1855			
Голубов Ф. П., квал. ас.	1856- 1870	дворянин, православний	СПБ, у т. пороч. ф. т. Військова м. по, Київ. північ. округ	родовий маєток у Нарвській (700 д.), Копроманській (700 д.) і СПБ (150 д.) губ.
Гонимов Н. П.	1856			
Гессе М. П., підп. рад., парт. рад., камер. квал. віце-губ. 1860 р.	1856- 1870	дворянин, православний	Ніжинський лі- цей; Кашеварів кар., Черн., підпід. пен-губ.	родовий маєток у Ярослав., Рязань, Тульск., Катанск. губ. (602 д.), набуток в Тульській (114 д.)
Лодє А. Е., підполков.	1857- 1870			
Петровський П. А., штаб- ротмістр	1857			
Федоров В. В., квал. ас. (1860), квал. рад. (1864)	1859- 1867	міщанин, православний	У-т св. Володимира рад. Київ. гімназ.	містків немає
Чезурин Д. М., квал. ас. квал. рад. (1860) квал. рад. (1863); член рад. уряду п. м. пров. в. Зіньки	1860- 1863			
Рубцов квал. ас.	1860		Секр. кашеварів війск. пен-губ.	
Друкарт, підп. рад., квал. рад.	1860	дворянин Чернігівської губ.		
Данков М. А., квал. ас., квал. рад. (1864)	1861- 1870	дворянин, православний	Київський у т. М. по держ. маєт. окружній начальник	Родовий маєток у Сибірській губ.
Мітусинич, квал. асessor	1861			
Воронин О. Ф., квал. ас., квал. рад. (1867); квал. рад.	1861- 1866, 1878		принцип. кашеварів квал. губ.	5 тис. дес. землі у Волынській губернії

каменні рад. 1890 р.				
Клименський Д. А., тип. рад., ст. рад.	1862– 1879		У-т.ц. Володимирів, секретар канцелярії Київ. ген-губ.	
Волошин М. П., тип. рад.	1863– 1869	дворянин, православний	Харків. у-т, МВС	родовий маєток в Чернів. губ. (945 д.), набутий в Ніжинському уезді (1 тис. дес.)
Ткачов П. С., над. рад.	1863– 1865	ч.о.д. МВС		Жидувщина 1500 руб.
Прудченко В. Д., тип. рад.	1863	дворянин, православний	Вітебськ. гім. канцеляр. офіційн.	маєток не має
Фурман, тип. рад.	1864		Секр. канцелярії Київ. ген-губ.	
Обрески, губ. ок.	1865			
Свердловський П. Л., штубо-камітан над. рад.	1866– 1871	дворянин, православний	Коллежское уезд. канцеляр. служба в Оренбургському краї	
Степановський П. А.	1867– 1873	з.д.о.в.ст.а., православний	Київ. дух. семінар. митроп. посередник	маєток не має
Роман С., губ. ок.	1867	дворянин Острозької губ.		
Полтава М. М., парт. рад. (1870), ст. рад.	1869– 1879	дворянин Рівненської губ., православний, ч.о.д. МВС	військовий лікар	набув землі в Печерсько-Полтавському пов. Волинської губ. 411 дес. і нагороду за службу козацької шляхетської мекки у с. Борозново (151 дес.)
Демидов (Сав. Данил) П. П., полк. канц.-консьєр	1869– 1878	дворянин, православний, ч.о.д. МВС	СПБ. у-т, корол. ф-т, Дерзк. рада	Нижньосібірський завод; маєток у Перм. (460 тис. дес.), Київській (5,4 тис. дес.) губ.
Пшарн, плат. майор	1869	дворянин, православний	приватний нав. завод	
Клименський К. П., проф. штубо-камітан	1869– 1882	дворянин СПБ. губерній, православний	військовий корпус; військ. служба	родовий маєток у Курській (19 тис. дес.), Чернігівській (34 тис. дес.), Харківській (7 тис. дес.), Катеринославській (5 тис. дес.) губ.
Гроссер П. А.	1869	дворянин Евпаторійської губ., католик	військовий корпус	набув маєток «Дорогошан» у 600 дес. Дубенського пов. Волинської губ.

Григорьевский, шт. рад. кол. ас.	1869			
Красовский И. Д. д. ст. рад.	1869– 1878	ч. о. д. МВС з 1878 р.	малоросійський появляється	власний маєток ¹⁸⁰⁰
Корсаков М. В.	1869– 1871	дворянин СПБ, губ., православний	військова служба	маєток не має
Семевський С. В., губ. оєвр.	1873 1877	дворянин, православний, ч. о. д. МВС	Олександрівської ліній: перевізник	маєток не має
Майтин С. Г., комер-комер., над. ст. шт. рад. в о. міжнародного посередн.	1874– 1901	дворянин, православний, ч. о. д. МВС	У швейцарстві; міжнародний суддя	родовий маєток в Орловській губ.; набув у Нікопольському пов. Київської губ. (2800 дес.), у с. Романині Мглинського пов. Чернівецької губ.
Жданов В. Д., кош. шт. рад., полковник, 40 р.	1876 1907– 1914	стат. дворянин Полтавської губ., православний	корд. ф. у т. св. Володимир, ч. о. д. при Київському губ.	родовий маєток в с. Літківка (400 дес.) Полтавської губ., бульвару у Києві
Шестаков Л. Н., кош. оєвр.	1878– 1879	дворянин Ярославської губ., православний	підвояцький кор. прес. чини полковник Ніжин Дніпрового	родовий маєток (250 дес.)
Голубин Е. П., комер-комер., над. рад.	1878			
Гулявський С. С., над. рад.	1878– 1881	дворянин, православний, ч. о. д. МВС	У т. св. Володи мирд. міжнародний посередник	набув у Кременському пов. (850 дес.), Ушицькому пов. (750 дес.)
Копельницький А. П., радімір	1878– 1880	дворянин Чернігівської губ., православний	Миколаївське камерієрське у ше	
Гавень М. П., кол. ас.	1878			
Павлін С. Н., кош. оєвр.	1878 1879	дворянин, православний	СПБ у – с. корд. ф. т.	маєток немає
Синько М. О., ст. рад., д. ст. рад., комер-комер.	1878– 1896	з обер-офіцер, православний	Київ Печерське пов. у ше	нагороджений за службу маєтком в 108 дес. у межах Південному Буковинського пов. Поліської губ.
Чушков М. Ф., д. ст. рад., помер 1912 г.	1878– 1909		Вороньківська лінійка	
Толстой П. Т., кол. рад., граф	1879– 1882	дворянин, православний	Москва у – т. корд. ф. т.	

Грес П. А., комертер	1878	во. чигиринського председателя дворянства, ч. о. д. МВС		
Гюббенет Б. Я., д. ст. рад.	1878	во. київського полковника, ч. о. д. МВС		
Челішев Голіцин Н. Н., кн. ст. рад.	1878	ч. о. д. МВС ч. о. д. МВС		
Белозубов І. І., дйк. ст. рад.	1878	ч. о. д. МВС		родовий маєток дружини в Пирятинському пов. Полтавсь- кої губ. (1 тис. дес.), козацький будинок у Києві
Крупницький Н. М., комер-комерт. ст. рад.	1878– 1887	ч. о. д. МВС		маєток в с. Імле
Трубайов П. А., комер-комерт. ст. рад.	1878	ч. о. д. МВС		родовий маєток (55 дес.) і дерев'яні будинки у Ізяслі
Гешвенд кн. рад. інж.-члн.	1878	ч. о. д. МВС	Гешвенд кн. рад. інж.- члн.	1878
Орчук Н. М., граф, кн. рад.	1878 1879	ч. о. д. МВС		
Гудим-Лавинський А. Н., комер-комерт. коп. ак.	1878– 1888	ч. о. д. МВС		
Довг Ф. Н., шт. рад.	1878– 1887	ч. о. д. МВС		
Васелін С. М., шт. рад.	1878 1887	ч. о. д. МВС		родовий маєток в СІВ. губ. (112 дес.)
Лавов А. А., кн. ст. рад.	1878	ч. о. д. МВС		
Баран Г. М., шт. рад. учасник війни, 61 р.	1878– 1914	ч. о. д. МВС	Житомирське радянське у-ще	маєток в с. Імле
Суворова М. А., коп. обер.	1879	ч. о. д. МВС		
Поконський А. А., ст. рад. в. о. мирового посередника	1879	ч. о. д. МВС		маєток у Тарнопільському пов. (963 дес.) Личківському пов. (205 дес.) маєток Радуніцтва у с. Єрчинок, с. Кирилівський Майлан (633 дес.), Старий Майлан (580 дес.) 2 пов. будинки у

				Книги
Федоров А. Н., вил. рад., 35 р.	1885– 1886	слав. диякон, православний ч. о. д. МПС	Безсмертність на уч. фр. мови, ч. о. п. православного му губ.; Кисло- Пецький гім.	Будинок і садиба у Лубках
Винниченко І. М., поручик, шт. рад.	1886– 1892			
Татнер С. К., вил. ад.	1886			
Федотов- Чезоковський Я. А., вил. рад.	1886– 1887	ч. о. д. МПС		
Казані П. П., камер-юнкер, вил. рад.	1886– 1887	ч. о. д. МПС		
Копилуши А. Л., вил. вил. рад.	1886	ч. о. д. МПС		
Рубін А. О., інженер-полковник	1887			
Мелниченко А. Ф., шт. рад.	1887– 1903	ч. о. д. МПС		
Лебеденко Ф. Г., 35 р.	1887– 1888	ч. о. д. МПС		
Трауба К. П., вил. рад.	1887	ч. о. д. МПС		
Клифачев Б. М., вил. вил. рад.	1887– 1891	диякон Полтавської губ., православний	пійськове конє затойїське у те; МПС	
Федоров Д. С., вил. рад.	1890– 1892			
Бродський О. П., д. шт. рад.	1890– 1903	духовного звання	У–т св. Володи мира, корид. ф–т	магістрів не має
Корчаківський С. В., інспектор друкарня, літер. і видавничої торгівлі.	1890– 1892			
Цейтлін А. Я., учений сиріт	1890– 1903			

Черворт І. И., учнівський староста	1890– 1902		український в революційній вол. губ.	
Мельниченко Ф. Ф., тип. ст. рад.	1890– 1903			
Гитович Д. Д., наст. рад., інспектор дружарств	1892– 1895			
Шевельберг, барон, ст. рад.	1891– 1900			
Мерсер О. І., коллаж. д. ст. рад.	1893– 1914	Дворяни СІБ, губ.	Полеський корпус, військова індустрія, ген. губ.	
Литвин Л. С., коллаж.	1894– 1897			
Воловський М. В., підполк.	1891– 1895		п. о. поліцейськ. спец. Москов.	
Ротен Г. В., барон, д. ст. рад., інспектор пивовар.	1894– 1899			
Еткер А. А., полковник, офіцер о. д.	1875– 1913	дворяни СІБ, губ., привілейований	полеський корпус, заклади кавіє пив-губ	мешкав дружина в Дубельському пов. Волинської губ.
Шевельберг-Шевельберг П. Ю., повивалиця	1895			
Педенський Н. А., ст. рад., повивалиця	1895– 1898			
Фон-Бессер В. В., полк. рад.	1895– 1897			
Траскін М. А., ст. рад.	1895			
Семішкін- Мирський В. П., підполк.	1897– 1899	дворяни СІБ, губ., привілейований	полеський корпус військова служба близь Києва	
Литвин В. Г., губ. секр., повивалиця	1897– 1898			
Свердловський А. Л., д. ст. рад.	1897– 1902			
Ніколюк А. А., коллаж., д. ст. рад. інс. друк., літер.	1898– 1911			

Щуровський К. С., пол. рад.	1898– 1900	дворяни СІІб, губ.; православний	панський корпус; ч. о. п. при хорк. губ.	розкопані мосток в Харківській губ. (2400 дес.)
Бастунів-Роман ІІ П. вій. скар.	1898– 1904	дворяни Північгородський губ.; православний	Демітійський корд. ліній; ч. о. д. при Курян. дязькому губ.	
Міллер Н. А., вій. скар.	1898– 1901	дворяни СІІб, губ.; православний	Вітязьке ремізе у т. ч. о. щ. при Петер- бурзькому губ.	набув маєток в Ушицькому пов. Подільської губ. (1428 дес.), Острів. кому- нов. Волинської губ. (2990 дес.)
Живулін С. П., стат. рад.	1898– 1902	дворяни Малоземля. губ. православний	Москва у т. Госуд. управ- ління урядів	набув маєток у Курській губ. (1064 дес.), Мінській губ. Пінського пов. «Ошани» (2 тис. дес.)
Чуйков М. С., ст. рад. повиділяч.	1899– 1911			
Ковалевський Н. П., губ. скар., вій. рад.	1899– 1909	стат. дворяни Катеринославський губ.; православний	Демітійський корд. ліній; Варшавське генерал-губерн.	спільний з багатьма маєток у Тарнівській (7555 дес.), Катеринославській (7800 дес.) і Харківській (300 дес.) губ.
Ободський А. А., вій. кол. вє.	1899			
Гаринський Е. Л. ст. рад.	1900– 1901	ч. дворянська, православний	Волинська гу- берніа семінарія, міський підприємств	отримав в нагороду за службу масток при с. Кароліна Дубенського пов. (141 дес.); набув у Луцькому пов. Волинської губ. (10275 дес.)
Бєсов Ф. Ф., вій. рад.	1901– 1909			
Світлицький А. П., вій. рад.	1901– 1902			будинки у Києві
Тарновський М. В., губ. скар.	1901– 1903			будинки у Києві
Косач А. А., губ. скар., повиділяч.	1901– 1909			
Олександрів- Крушель-ков С. С., підполков., вій. ч. о. д. 50 р.	1904– 1906		Варшавський спостережіння за будівництвом у Житомирі	
Сашуцький М. К., ст. рад.	1905– 1909			

Розенберг Г. П., наст. рад.	1905– 1909			
Косач П. А., ст. рад.	1902– 1905	спец. дорада Чернівецьк. губ.; православний	У-т св. Володи- мира, юрид. ф-т, полков. з'їзду мирянх посеред- ників	родовий маєток у Млинському у-ті Чернівецької губ. (380 дес.); набув в с. Колодизькому Ковельського пов. Волинської губ. (470 дес.); у дружині в Галицькому пов. Подільської губ. (100 дес.)
Низьков А. П., наст. рад. помічник, ст. ч. о. д.	1902– 1903	спец. дорада Курзької губ., православний	Харківський у-т, член Курзького губернського присутствія.	маєток немає
Кравчицький Б. П. ст. рад.	1903			
Перемогур, учасний стрей,	1903		кредит. коміт. губ.	
Матинен Ю. А., наст. рад. 38 р.	1905– 1908	спец. дорада Рязанської губ., православний.	Міський у-т, юрид. ф-т, ок- ружний суд	маєток в Рязанській губ., у дружині Казансько-Владимірській губ.
Триоренко Б. Ф., наст. рад. ч. о. д. у сел. справах	1905– 1905			
Нестен М., наст. рад. помічник	1908		обл'язк. член Полк. у місцях справх присут.	
Яковський Д. Г., лікарний стат. рад., члн у сел. справах	1908– 1914			
Габрилян В. А.	1908			
Давиден Д. Л., наст. сєбр	1908– 1914			
Крилов А. П.	1908			
Ліперс В. П., підполков. запасу	1908– 1911			
Червонокозаків І. Л., ч. о. д. сел. справ	1908			
Паволюк Н. С., губ. сєбр.	1909			

Сірюк А. П., Григорій інженер Гол. г-р. управління, Мін. торгівлі	1909– 1910			
Бурман лікар	1909			
Мельников М. А., під рад. ч. о. д. у деп. справок	1909– 1914	спид. піврочня Катеринославської губ., православний; ч. о. д. МНС	Петр-Потопівська тм.; військова служба, мир. лікар, земський губернатор	містків не має
Лавинський Б. П., тпт. рад.	1910			
Суздальников П. П., вол. зс., тпт. рад., 30 р.	1910– 1914	спид. дворичня, православний	повозний вор трус; військова служба, ч. о. д. приквітська губ.	містків не має
Певий П. П., доктор медицини, ст. вкр., повозник, 60 р.	1910– 1914	з. духовенства, православний	У-т. ст. Володимир, мед. ф-т, ст. лікар Казю Карпа лікарні	містків не має
Шкрябнев С. П., підполковник, 31 р.	1911– 1914	дворян Московска, губ., православний	Морський кадетський корпус; окремий під- губернатор	
Оболенський А. А., кн. штаб-ротмістр завсу, 28 р.	1913	спид. дворяни СПБ. губ.	повозний корпус, Туруханський г. п.	
Володимирський М. А., ст. рад. ч. о. д. у деп. справок, 44 р.	1913– 1914	спид. дворяни Чернігівської губ., православний	Воєнно-корд. націоніст; ма- ровий посередн. Подільської губ.	
Єрмолов Д. П., вол. секр., 79 р.	1913	спид. дворяни, православний	Лінійні піврочня Псковия; ч. о. д. приквітін. губ.	місток у сільському з бривами володінні (1400 дес.) в Поліський губ.
Клименський Д. А., ст. рад., повозн., 58 р.	1913– 1914	спид. дворяни, православний	повозний корпус, пелісторський іщівн. а. й і п. канцелярії	місток у Поліській губ. Переславського пов., с. Глибове (1063 дес.), аутопорово місце (1500 сак.) в СПБ.
Масловський-Сурін В. А., під рад.	1914			
Велітин А. Д., кваліфік. ст. рад.	1914			

- ¹ Полное собрание законов Российской империи (далее ПСЗ). – СПб., 1836. – Т. 10. – Отд. 2. – № 8595.
- ² ПСЗ. – СПб., 1837. – Т. 11. – Отд. 1:1836. – № 9133.
- ³ Д.Г.Бібіков одним із перших західних генерал–губернаторів запропонував подвоїти число цих чиновників та підняти їх категорію, мотивуючи виконанням чергового відповідального завдання – ліквідацією уніатської церкви. При ньому число чиновників з особливих доручень збільшилася до 13 осіб за рахунок позаштатних посад (Записки Э.И.Стогова // Русская старина. – 1903. – Кн. 8).
- ⁴ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 102. – Спр. 231. – Арк. 2.
- ⁵ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 322. – Спр. 28. – Арк. 1.
- ⁶ Памятная книжка Киевской губернии на 1856 г. – К., 1856. – С.167–169; ЦГИАК України. – Ф. 442. – Оп. 517, д. 87, л. 5–6.
- ⁷ *Зайончковский П. А.* Правительственный аппарат самодержавной России. – М, 1978. – С.146–148.
- ⁸ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 517. – Спр. 87. – Арк.4.
- ⁹ ПСЗ. – СПб., 1867. – Т. 39. – № 40656; ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 35 – Спр. 1607. – Арк. 68; – Оп.297. – Спр. 1025. – Арк. 48.
- ¹⁰ *Кістяківський О.Ф.* Щоденник (1874–1885). – У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 2 (1880–1885) / Упор. В.С. Шандра (ст. упор.), М.І.Бутич, І.І.Глизь, О.О.Франко. – С.72.
- ¹¹ Свод уставов о службе гражданской. – СПб., 1891. – С.38.
- ¹² ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 51. – Спр. 54. – Арк. 1–4.
- ¹³ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 297. – Спр. 374. – Арк. 4.
- ¹⁴ Институт рукопису НБУ ім. В.І.Вернадського. – Ф. І. – Спр. 735. – Арк. 3.
- ¹⁵ Для визначення відсоткового співвідношення етнічного походження бралися до уваги записи формулярних списків про місцерозташування родових маєтків та географія навчального закладу, де отримав освіту чиновник з особливих доручень.
- ¹⁶ Свод уставов о службе гражданской. – СПб., 1891. – С.65; ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 51. – Спр. 157. – Арк. 1–2.
- ¹⁷ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 789 а. – Спр. 177. – Арк.70.
- ¹⁸ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 797. – Спр. 250. – Арк.7.
- ¹⁹ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 797. – Спр. 32. – Арк.1–4.
- ²⁰ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 6647. – Арк. 8, 102; – Спр. 7088.
- ²¹ Так, 1909 р. чиновник з особливих доручень князь В. Д. Жевахов, розслідуючи скаргу двох селян с. Мокреця Заславського повіту Волинської губернії на волосного старшину, зіставляв показання одних селян з іншими, свідчення священника і голови з'їзду мирових посередників, а також місцевого поміщика і старшини (ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 708. – Спр. 540).
- ²² *Антонович В.* Автобіографічні записки // Самі про себе: Автобіографії видатних українців 19-го століття / Ред. Ю. Луцького. – Нью-Йорк, 1989. – С.155.
- ²³ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 524. – Спр. 192.
- ²⁴ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 707. – Спр. 66. – Арк. 3.
- ²⁵ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 38. – Спр. 656. – Арк. 21.
- ²⁶ *Воропонов Ф.* Крестьянская реформа в Юго–Западном крае: По личным воспоминаниям // Вестник Европы. – 1900. – Кн. 9. – С.67.
- ²⁷ *Воронин А.* Записка о владельческих городах и местечках Юго–Западного края. – К., 1869. – 140 с.; ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 103. – Спр. 199. – Ч. 1. – Арк. 48.
- ²⁸ *Рудченко И.* Записка о землевладении в Юго–Западном крае. – К.: Тип. Штаба Киевского военного округа, 1882. – С.83–84; ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 297. – Спр. 1088. – Арк. 53; *Velychenko S.* Local officialdom and National Movements in Imperial Russia // Ethnic and National Issues in Russian and East European History. – Warsaw, 1995. – S. 82.
- ²⁹ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 644. – Спр. 334. – Арк. 4.
- ³⁰ *Миллер А.И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000. – С.208.
- ³¹ На цій посаді вдалося зафіксувати лише кілька чиновників римо-католицького і лютеранського віросповідання (Див. Додаток).
- ³² До таблиці занесені відомості не лише з формулярних списків чиновників з особливих доручень, а й ті, що вдалося виявити у фонді Канцелярії київського, подільського і волинського генерал–губернатора під час підготовки цієї статті. Звідси неповнота деяких відомостей.
- ³³ Відомості про цього чиновника взято із спогадів: *Воропонов Ф.* Крестьянское дело в Юго–Западном крае // Вестник Европы. – 1902. – Кн. 9. – С. 30.